

Siirt Ulu Camii Minaresi ve 2008 Yılı Restorasyonu

The Minaret of the Great Mosque of Siirt and Restoration of 2008 Year

Sevgi PARLAK*, Halil İbrahim KUNT**, M. Argun KOCADAĞISTAN*

Öz

İslâm mimarisinin önemli elemanlarından olan minare, Emeviler döneminde ortaya çıkmış ve daha sonra değişik kültür çevrelerinde farklı formlar kazanarak gelişmeye devam etmiştir. Suriye’de ilk örnekleri görülen bu minareler dörtgen planlıdır. İkinci ve diğer önemli bir grubu oluşturan minare tipi ise Asyalı bir orijine dayanan silindirik gövdeli minarelerdir. Kökeni İslâm öncesi Orta Asya geleneklerine bağlı kulelerden kaynaklanan ve Türk döneminde Orta Asya’da ve İran’da gelişerek farklı bölgelere yayılan, 11. yüzyıldan itibaren yaygın şekilde görülmeye başlanan silindirik biçimli minareler, Türklerin cami mimarisine ve minare tipolojisine en önemli katkılarındanır.

Siirt Ulu Camii minaresi, Büyük Selçuklu minareleri gibi tamamen tuğladan inşa edilmiştir. İran’daki Büyük Selçuklu minareleri form olarak aşağıdan yukarıya doğru daralan bir form sergilemektedir. Form olarak farklı da olsa Siirt Ulu Camii’yle birlikte bu geleneğin Anadolu’ya aktarıldığı gözlenmektedir. Siirt Ulu Camii minaresinin Karahanlılar, Atabekler, Zengiler ve Irak Selçuklularına ait İran, Irak, Orta Asya ve Suriye bölgesindeki bazı minarelerle form, malzeme veya bezeme açısından ortak kimi özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, karşılaştırmalı olarak ele alınan Siirt Ulu Camii minaresi, Orta Asya’daki gözetleme kulelerinden başlayarak minare formunun şekillendiği Karahanlı dönemi minarelerinden İran ve Irak’ta gelişim süreçlerini devam ettirerek Anadolu’ya aktarılmış bir birikimin temsilcisi ve bu topraklardaki nadir uygulamaların istisnai bir örneğidir.

Makalenin konusunu oluşturan çini ve sırlı tuğla tezyinatl minareyse caminin hemen kuzeydoğusunda, camiye yaklaşık 3 m. uzaklıkta ve camiye göre çarpık bir konumda yer almaktadır. Caminin ve minarenin üzerinde günümüzde herhangi bir kitabe bulunmaması nedeniyle inşa

* Öğr.Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı, sevgiparlak@yahoo.com.

** M.A., Arkeolog, Konya Röleve ve Anıtlar Müdürlüğü, halil_kunt@hotmail.com.

*** Mimar, Ceray Mimarlık-Restorasyon, mimargun@hotmail.com.

tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. Yayınlarda minare kaidesinde olduğu belirtilen fakat günümüze ulaşamayan kitabedeki ifadelerden ebced hesabıyla H. 523 tarihinin tespit edildiği ayrıca âlemdeki kitabeden de ustasının “*Hacı İsmail*” olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple de gerek cami gerekse minarenin inşa tarihi olarak 1129 (H. 523) yılı kabul edilmektedir. Bir başka görüşe göre ise minarenin kaide ve gövdesinde çok fazla çini ve sırlı tuğla kullanılmış olması, tuğla örgüsünün karakteri ve dağılışı nedeniyle minare 1260 yılında, Atabey El Mücahit İshak tarafından yapılan onarım esnasında camiye eklenmiştir. Siirt Ulu Camii'nin minaresinin çeşitli dönemlerde geçirdiği onarımlar zaman zaman minareye büyük zararlar vermiştir. Minare, son olarak 2008 yılında yapılan onarım esnasında imitasyon çinilerle onarılmıştır. Minarenin tüm tuğla tezyinatı geometrik süslemeler üzerine kurulmuşken, kaidenin ikinci panosundaki tezyinatın “*ma-kılî küfî*” yazı olması ilginçtir. Bu panoda ilk dört halifenin isimleriyle Hz. Muhammed'in ismi yazılıdır.

Bu makalenin konusunu ise minarenin kaide kısmının ikinci panosunun yıllardır çözümlenemeyen tuğla tezyinatının çözümlenmesiyle minarenin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği form gelişimi sürecine, Siirt Ulu Camii'nin minaresinin katkısı ve gelişim çizgisi içerisindeki yeri teşkil etmektedir.

Anahtar sözcükler: Siirt Ulu Camii, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Minare, Makili-Kûfî, Çini, Sırlı Tuğla.

Abstract

In Islamic Architecture the minaret, as an important tower-like architectural element from where call to prayer is recited, first appeared in the Ummayyad Period and kept its development throughout ages by showing different forms in different cultures. Minarets in Syria, where the first examples were seen, had rectangular plans. The second and important group of minarets had cylindrical structures. These minarets took their root from Pre-Islamic Central Asian towers. During the Turkish rule, these cylindrical-shaped minarets developed and spread from Central Asia and Iran to different regions from the 11th century on. By constructing these minarets, Turks made enormous contribution to mosque architecture and the typology of minarets.

Like the minarets of the Great Seljukids, the minaret of the Great Mosque of Siirt was totally constructed from brick. The form of the minarets of Great Seljukid Mosques in Iran narrow towards the top. Even though the form is different, we observe that this tradition was carried over in Anatolia through the Great Mosque of Siirt. It is seen that the minaret of the Great Mosque of Siirt shares some common features like form, material and decoration with the minarets of the Karahanlı, Atabek and Zengi states and with some of the minarets in Iran, Irak, Central Asia and Syria regions then belonging to the Seljukids in Iran. In this context, as from the watchtowers in Central Asia and the Karahanlı Period when minarets were formed, their development process was passed over to Anatolia where the minaret of the mosque in question is a rare and exceptional example of all this accumulation.

The afore mentioned minaret which has tile and glazed brick decorations lies 3 m. north-west to the mosque. Since there is no inscription found on the minaret or on the mosque, the date of construction is unknown today. Though in some articles, an inscription is mentioned on the not existing base of the minaret where the date is given in the Arabic abjad (numerical alphabet) as A.H. 523 and from the inscription on the crescent we learn that the chief craftman

was “*Hacı İsmail*”. For this reason it is accepted that the construction date for both the mosque and the minaret is H. 523/1129. On the contrary, according to another point of view, due to the type of decorations and the character of brickwork on the minaret, it was built and added to the mosque during the restoration of 1260 by Atabey El Mücahit Ishak. The Great Mosque of Siirt underwent many restoration works whereby the minaret was damaged severely from time to time. Imitation tiles were used during the last repair in 2008 .While the entire brick decoration of the minaret is geometrical, interestingly, its base has a secondary panel with “*ma-kilî kûfî*” calligraphy and this panel has the names of four caliphs of Islam besides Prophet Mohammad.

The subject of this paper is, the contribution of the minaret of the Great Mosque of Siirt to the process of the changes in the form of minarets and its place in this process throughout history. This work is mainly focused on the never before succeeded analysis of the brick decoration of the second panel of the base.

Keywords: Great Mosque of Siirt, Great Seljukid Empire, Minaret, Makili-Kûfî, Tile, Glazed Brick.

I. Giriş

Siirt Ulu Camii ve Minaresi günümüze gelinceye kadar pek çok onarım geçirmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1957 yılında başlayan restorasyonlar aralıklarla 1994 yılına kadar tekrar edilmiştir. Cami ve çevresinde A.Saim Ülgen tarafından yapılan hafriyat çalışması, 1962 yılında yayınlanmış raporda; yapıda 1980’li yılların başlarında gerçekleştirilen onarımlar ise İdris Köprülü ve Uğur Ünaldı tarafından kaleme alınan makalede anlatılmaktadır (Ülgen, 1962, ss. 153-155; Köprülü ve Ünaldı, 1983, ss. 19-36). Bu makaleler yalnızca caminin ve bunun yanı sıra minarenin yapısal sorunlarına ve restorasyon uygulamalarına dair bilgiler sunmaktadır. Bunlara ilaveten Ş. Öztürk, B. N. Kılavuz ve Ü. C. Karakuş tarafından, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yaptırılacak yeni onarıma kaynak oluşturmak amacıyla bir makale kaleme alınmış fakat bu makalede bizim araştırmamızın esas konusu olan, minare kaidesindeki yazıya dair bir çözümleme getirilmemiştir (Öztürk, Kılavuz ve Karakuş, 2007, ss. 387-405). Son olarak da minarenin 2008 yılı restorasyonunu gerçekleştiren Restoratör ve Konservatör Celaleddin Küçük, Siirt Ulu Camii’nin minaresinin geçirdiği restorasyonun detaylarını anlattığı bir rapor yayınlamıştır¹ (Küçük, 2010, ss. 216-229) Bu raporda, minarenin onarım aşamalarına ve uygulamalarına detaylı olarak değinilmiştir. Kaleme aldığımız bu çalışma, 2008 yılı restorasyonuna kaynak oluşturmuş olan bilgiler ve özellikle de minare kaidesindeki yazıların çözümlenmesiyle ilgili olduğundan, Celaleddin Küçük’ün restorasyon detaylarını içeren yazısının kaynağıdır ve bu raporun eksiklerini tamamlayıcı bilgiler sunmaktadır. Makaleye konu olan minare kaidesindeki yazının çözümlenme aşamaları da sebepleriyle birlikte anlatılarak kaidede geçen ve şimdiye kadar okunamamış yazının nasıl çözüldüğü sorusu da yazımızda cevaplanmaktadır. Çalışmanın can alıcı noktasını da asıl bu bölüm oluşturmaktadır. Buna ilaveten konuyla ilgili yukarıda özetlediğimiz tüm makalelerde

¹ Minarenin 2008 yılı restorasyonun detaylı raporu için bkz. (Küçük, 2010, ss. 216-229).

Siirt Ulu Camii Minaresi'nin Orta Asya ve İran bağlantılarının ele alınarak karşılaştırmalı bir metodla derinlemesine incelenmediği ve Anadolu Türk Minarelerinin gelişim çizgisi içerisinde yerinin ve öneminin vurgulanmadığı açıktır. Bu bağlamda kaleme aldığımız bu makale, önceki çalışmaların eksiklerini tamamlayıcı olması bakımından da önem taşıyan özgün bir çalışmadır.

A- İslâm Mimarisinde Minare ve Menşei

Ezan, Müslümanlara namaz vaktinin geldiğini bildirmek ve camiye davet etmek için belirli ifadeler söylenerek yapılan bir çağrıdır. Bu çağrıyı etrafa rahat bir şekilde yayabilmek için camilerin yanında, şerefeli, kule biçimli bir mimari öge olan minareler inşa edilmiştir (Ödekan, 2000, s. 1259; Hasol, 1979, s. 356).

Farklı işlevleri karşılayan formlardan aldığı esinlenmeleri (ateş kulesi/çan kulesi/gözetleme kulesi) sentezleyerek, yeni bir ibadet mekânı için tasarlanan bu mimari öge (minare) için ilk zamanlarda Arapça'da türetilmiş bir kelime bulunmamaktaydı. İslamiyet'ten önce minare kelimesi ve bu kelimeyle ilişkili çeşitlemeleri, Araplar tarafından gözetleme ve işaretleme amaçlı kullanılan kulelere verilmekteydi (Diez, 1979, s. 324)². Bu sebeple de genel bir ifade olan ve kule anlamını veren kelimeler minare için kullanılmıştır. Konuyla ilgilenen araştırmacılar tarafından minare kelimesinin etimolojik kökeni konusunda farklı düşünceler ortaya konulmuştur (Bloom, 1989, s. 9). "*Mi'zene*", "*meyzene*", "*menar*", "*manar*" "*manara*", "*menare*" ve "*minare*" kelimeleri söylenişleri farklı olsa da aynı anlama gelmektedirler (Asfour, 1997, s. 5). Kelimenin Arapça'daki aslı "*manara*"dır. Bu kelimenin ateş anlamına gelen "*nar*" (Bloom, 1989, ss. 9, 36-38; Nefes, 1996, s. 17) ve ışık, aydınlık anlamına gelen "*nûr*" (Develioğlu, 2007, s. 845; Esin, 1976, s. 205) kelimelerinden türetildiği düşünülmektedir (Hillenbrand, 1994, s. 132)³. Üzerinde "*ezan okunan yer*" ayrıca üzerinde "*ateş yanan yer*" anlamlarına gelmektedir. Nur kelimesiyle ilişkilendirilmesi ve hatta minarenin ışık kulesi şeklinde tanımlanmasının sebebi, geceleyin ezan okumak için minareye çıkmak isteyen müezzinin yolunu aydınlatmak için bir kandil taşıması olarak gösterilmektedir. Işık sayesinde minare uzaktan görülebilmekte ve bu sebeple de ışık kulesi olarak tanımlanmaktadır. Minareyi bu şekilde tanımlayanlar, kelimeyi Süryanice bir kelime olan ve şamdan anlamına gelen "*menarta*" kelimesiyle de ilişkilendirmişlerdir (Bloom, 1989, s. 38-39). Minare kelimesine ilaveten ezan okunan yerleri ifade etmek maksadıyla, Arapçada "*yükseltme*, *yükselme*, *manastır* ve *hücre*" anlamlarına gelen "*savmaa*" (çoğulu *savami*) kelimesi de kullanılmıştır (Bloom, 1989, s. 9). Kuzey Afrika ve İspanya'da ezan okunan kare planlı kulelere bu adın verildiği tespit olunmaktadır (Hillenbrand, 1994, s. 131-132; Bloom, 1989, s. 9; Pedersen, 1979, s. 26). Günümüzde Arap ülkelerinde aynı işlevi karşılayan kuleler için ezan okunan yer manasında "*mi'zene*" adı tercih edilmektedir (Nefes, 1996, s. 20; Bloom, 1989, s. 10; Hillenbrand, 1994, s. 133).

² Örneğin, Mısır Araplar tarafından ele geçirildikten sonra mevcut olan İskenderiye Feneri'ne Araplar "*menara*" demekteydiler. Bkz. (Söylemezoğlu, 1958, s. 53).

³ Ayrıca minare başlığı için bkz. (Hillenbrand, 1994, ss. 129-171).

Hız. Muhammed ve onu takip eden dört halife döneminde minare henüz bir mimari form olarak şekillenmemiştir. İslâmiyet'in hızla yayılması ve fethedilen şehirlerde Müslümanların sayısının giderek artmasıyla ezanı daha geniş bir çevreye duyurabilmek için yüksek kulelere ihtiyaç duyulmuştur. İlk minarenin inşasının Emevi hâkimiyetindeyken Suriye'de gerçekleştiği bilinmektedir. Minarelerin formlarının bölgelere göre farklılık göstermesinde, bölgelerin daha önceki mimari ve bezeme anlayışları etkili olmuştur. Böylece birbirinden çok farklı minare şekilleri, bezeme üslupları ortaya çıkmış ve gelişmiştir.

B- Türk Minareleri ve Mimari Özellikleri

Minarelerin ilk olarak ortaya çıktığı yer olarak düşütilen Suriye'de yaygın olarak minareler dörtgen planlıdır (Bloom, 1991, s. 55; Grabar, 2004, s. 103). İkinci ve diğer önemli bir grubu oluşturan minare tipi ise Asyalı bir orijine dayanan silindirik gövdeli minarelerdir. Kökeni İslâm öncesi Orta Asya geleneklerine bağlı kulelerden kaynaklanan ve Türk döneminde Orta Asya ve İran'da gelişerek farklı bölgelere yayılan, 11. yüzyıldan itibaren de yaygın şekilde görülmeye başlanan silindirik biçimli minareler, Türklerin cami mimarisine ve minare tipolojisine önemli katkılarındanidir. Bu sebeple de bazı araştırmacılar tarafından bu tip minareler (silindirik) "*Türk minaresi*" ya da "*Türk tarzı minare*" şeklinde adlandırılmaktadır (Uysal, 1990, ss. 507-508).

Türklerin İslâmiyet öncesi mimari geleneklerine [gözetleme kulesi, ateş kulesi (kargu)⁴, stupa, ediz ev (idiz ev)], (Esin, 1978, ss. 104-124; Esin, 1993, ss. 96-97) dayanan ve İslâmiyeti kabulleriyle fonksiyon değiştiren minareler, Anadolu öncesinde ilk olarak Karahanlılar (Cezar, 1977, ss. 101-107, 163-168) tarafından yapılmaya başlanmış ve günümüze gelen örnekleri geç olmakla birlikte Gazneliler ve ardından Büyük Selçuklular tarafından geliştirilerek Anadolu'ya ve diğer bölgelere taşınmıştır. Karahanlılar dönemine ait minareler genellikle biraz hantal ve kalın bir görünüme sahiptir. Büyük Selçuklularda minare çapları daraltılarak yükseklikleri arttırılmaya zarif, ince ve yüksek minareler inşa edilmeye başlanmıştır. Tamamen tuğla ile inşa edilen Büyük Selçuklu minareleri çini, mozaik çini ve sırlı tuğlalar kullanılarak geometrik desenlerle, bitkisel motiflerle ve kûfî yazı kuşaklarıyla bezenmiştir. Bazı minarelerde silindirik gövde yukarıya doğru hafif daralarak yükselmektedir. Anadolu Selçuklu dönemi minareleri genellikle altta dörtgen bir kaideye üstte ise silindirik bir gövdeye sahiptir. Ayrıca bazı örnekler de sekizgen kaide formuna da rastlanmaktadır. Bunun dışında Antalya Yivli Minare Cami ile Konya Sâhib Ata Cami minarelerinde ve Erzurum Çifte Minareli Medresesi'nin portalinden çıkan çifte minarelerde yivli bir gövde formuna rastlanmaktadır. Anadolu Selçuklu döneminde farklı olarak Türk minare geleneğine kaide ile gövde arasındaki bağlantıyı sağlayan ve pabuç adı verilen yeni bir mimari elamanın katıldığını görmekteyiz (Uysal, 1990, s. 514). Bu

⁴ Kaşgarlı Mahmud'un 11. yy. da kaleme aldığı eserinde "*kargu*", dağ tepelerine minare biçiminde yapılan ve düşman geldiği zaman herkesin hazır bulunması için üzerinde ateş yakılan bir yapı olarak tanımlanmaktadır. "*Karguy*" ise dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kulelerdir. Bkz. (Türk Dil Kurumu. (1972). *Divanü Lûgat-it-Türk Dîzini*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., s. 58).

dönemde minarelerde iki tip pabuç kullanılmıştır. Birinci gruptakiler sekizgen prizmal formludur. Diğeri dikdörtgen prizmal ya da küp şeklinde bir kütleyle sahiptir. Gövdeye geçiş genellikle konik ya da yarım piramidal çıkıntılarla bunun dışında bir kısmında kübik kütlelerin köşeleri pahlanarak sağlanmaktadır. Bu döneme ait minareler genellikle yukarıya doğru daralan gövdeleriyle Karahanlı ve Büyük Selçuklu minarelerine benzetilmektedirler. Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu minare kaidelerinde görülen sekizgen plan, Anadolu Selçuklu dönemi minarelerinde adeta terk edilmiştir. Anadolu’da inşa edilen minareler de bölgelere ve yüzyıllara göre üslupsal bazı farklılıklar ortaya koymakta, sürekli bir gelişim ve değişim sergilemektedirler⁵.

II. Siirt Ulu Camii Minaresi ve Son Restorasyonu

A- Siirt Ulu Camii minaresinin tarihçesi⁶

Siirt Ulu Camii, Güneydoğu Anadolu’da Büyük Selçuklulara bağlanan üç önemli camiden biridir (Resim 1). İran coğrafyasındaki cami mimari geleneğinde görülen, kubbeyle örtülü bir mekân ile bu bölüme açılan eyvanın meydana getirdiği birliktelik, cami planının merkezini meydana getirmektedir (Çizim 1). Zamanla kubbeli ve tonozlu mekânların eklenmesiyle iç mekan büyütülmüş, enine dikdörtgen ve iki nefli bir yapı haline dönüştürülmüştür. Bu mekânlardan kible duvarına paralel üç mekân kubbeyle bu bölümün kuzeyindeki mekânlarsa tonozla örtülüdür (Aslanapa, 1991, ss. 3-5 ; Altun, 1988, s. 36). Geçirdiği onarımlarla özellikle de dış görünümüyle kimliğinden giderek koparılmış olan cami adeta Klasik Dönem bir Osmanlı yapısı görünümünü almıştır. Makalenin konusunu oluşturan minare ise caminin hemen kuzeydoğusunda, camiye göre yaklaşık 3 m. uzaklıkta ve çarpık bir konumda yer almaktadır (Çizim 1-2).

Caminin ve minarenin, üzerinde günümüzde herhangi bir kitabe bulunmaması⁷ nedeniyle inşa tarihi kesin olarak tespit edilememekte ve bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Çini tezyinatlı minaresi, yoğun olarak zarar görmüş olsa da özelliğini önemli ölçüde koruyarak günümüze gelmiştir. Yayınlarda minare kaidesinde olduğu belirtilen fakat günümüze ulaşamayan kitabede, “*Haza tecdidü tarihil camii vel minare cisrun limen saa*”, aleminde de “*Amelehu El Hac İsmail essaffar el fiskini 523*” yazılı olduğu, ebced hesabıyla “*cisrun limen saa*” ifadesinin H. 523 tarihini verdiği, alemdeki kitabeden de ustasının “*Hacı İsmail*” olduğunun anlaşıldığı belirtilmektedir (Atalay, 1946, ss. 40-41). Bu sebeple de konuyla ilgili uzmanların geneli gerek cami gerekse minarenin

⁵ Minarenin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Altun, 1971, ss. 191-201; Asfour, 1997; Bakırer, 1969, ss. 340-355; Başar, 2006, ss. 427-445; Bloom, 1989; Bloom, 1991; Bloom, 1994; Diez, 1979, ss. 323-329; Esin, 1976, ss. 205-215; Esin, 1978, ss. 104-147; Moline, 1994, ss. 38-46; Uluçam, 1990, ss. 17-44; Nefes, 1996; Ödekan, 2000, s. 1239; Öney, 1976, ss. 6-11; Öngü, 1969, ss. 8-9, 20; Uysal, 1990, ss. 505-533; Yetkin, 1952, ss. 46-57.

⁶ Cami ve minare hakkında ayrıca bkz. (Köprülü ve Ünalı, 1983, ss. 18-22).

⁷ 2000 yılında Siirt ili ve ilçelerinde Ali Boran, Abdülhamit Tüfekçioğlu ve Zekai Erdal tarafından yapılan yüzey araştırması esnasında, minarenin civarında molozlar arasında, etrafı rumi ve kıvrık dallarla bezeli örgülü kufi hatıyla yazılmış bir kitabe parçası tespit edilmiştir. Kitabenin, dönemin hükümdarının sıfatlarını verebileceği üzerine durulmakta ve kitabe camiyle ilişkilendirilmektedir. Bkz. (Boran, Tüfekçioğlu ve Erdal, 2001, s. 24).

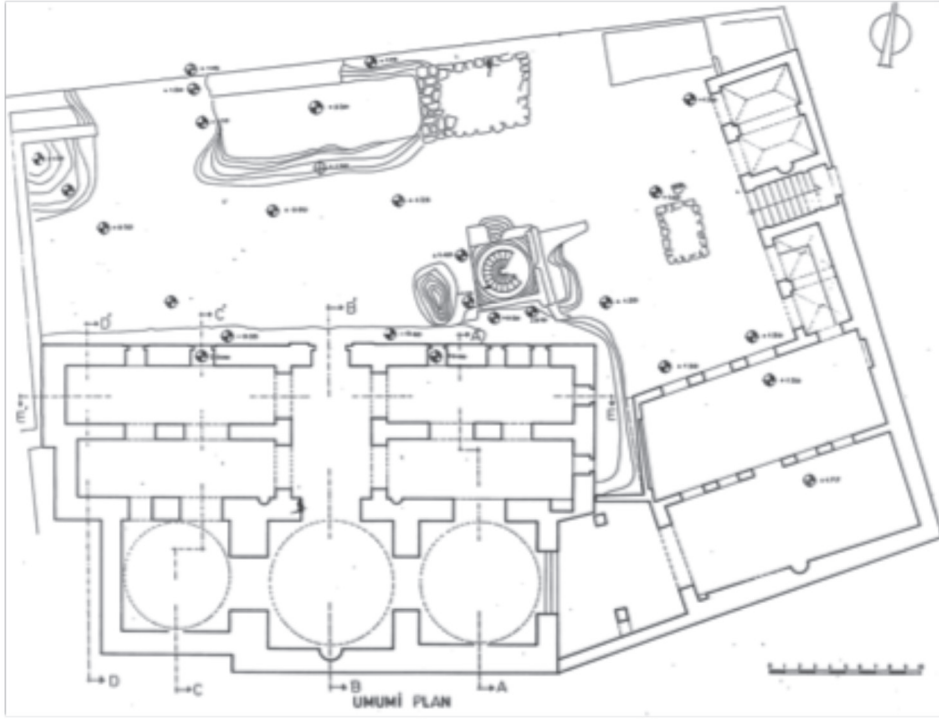
inşa tarihi olarak H. 523/1129 yılını kabul etmektedirler (Altun, 1988, s. 36). Minarenin aleminin alt kısmında talik hattıyla Farsça bir başka kitabeden daha bahsedilmektedir. Bu kitabede, “*Hemçu Pervane-i Şemi Pürkârest mara ki eğer piş revam balu perem misü-zet*” yani “*Mum pervanesi gibi bana çok karlıdır ki: eğer ileri gidersem kanatlarımla tüylerim yanacaktır*” yazılı olduğu aktarılmaktadır (Atalay, 1946, s. 41). Ayrıca minarenin orta kemerinde kûfi yazı hattıyla yazılmış bir başka yazıdan bahsedilmekte fakat yazının daha bu tarihlerde bozulması nedeniyle okunamadığı anlaşılmaktadır (Atalay, 1946, s. 40). Yapıyı tarihlendirmeye kaynak olarak kabul edilen bu kitabesinin dışında, caminin 1933’te Ankara Etnografya Müzesi’ne taşınmış minberinin H. 611 (1214) tarihine ait olduğu düşünülmektedir (Oral, 1962, ss. 39-41). H. 658’de (1260) şehre hâkim olan Selçuk atabeylerinden El Mücahit İshak tarafından Siirt Ulu Camii’ne yanlardaki kubbeli mekanlar ilave edilmiştir (Ülgen, 1962, ss. 153-154). Bunun dışında aynı atabey tarafından camiye gelir getirmesi amacıyla hamam, dükkân ve tarlalar vakfedilmiştir (Anonim, 1967, s. 10). Ömür Bakırer minarenin, kaide ve gövdesinde çok fazla çini ve sırlı tuğla kullanılmış olması, tuğla örgüsünün karakteri ve dağılışı nedeniyle 1260 yılında Atabey El Mücahit İshak tarafından yapılan onarım esnasında camiye eklenmiş olabileceğini düşünmektedir (Bakırer, 1981, ss. 417-422 ; Bakırer, 1969, s. 339, dn. 9).

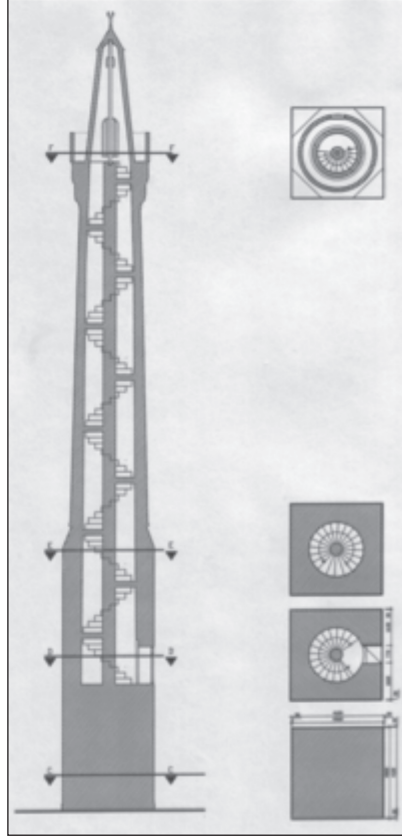
Resim 1 : 2008 yılı restorasyon çalışması sonrasında Siirt Ulu Camii ve minaresinin kuzey yönden görünümü.

Günümüze kadar gerek cami ve gerekse minare pek çok onarım geçirmiştir. Minarenin şerefe, petek ve külahında; caminin bazı bölümlerinin onarımında rutubete dayanıklı olmayan “*cas*” harcı kullanılmış, bundan dolayı da her ikisi de tahribata uğramış, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından da 1957-1994 yılları arasında tekrarlanan restorasyonlar geçirmiştir. A.Saim Ülgen tarafından cami ve çevresinde 1962 yılında hafriyat çalışması

yapılmıştır (Ülgen, 1962, ss. 153-155). 1957'den sonraki yıllarda minare fiziki koşullar nedeniyle (yeraltı suları, depremler ve rüzgâr v.b.) eğilmeye başlamış, gövdesinde yer yer çatlamlar meydana gelmiştir. 1980'li yılların başında yapılan ölçümlere göre minarede meydana gelen eğilmenin düşey mesafesi 86 cm.ye ulaşmıştır (Köprülü ve Ünalı, 1983, s. 21). Bu yıllarda yapılan restorasyonda minarenin gövdesindeki çinili ve sırlı tuğlalı panolar numaralandırılmış ve testereyle panolar halinde kesilmiş, temeli ve orta çekirdeği betonarme olarak inşa edilerek numaralandırılmış, panolar sırasına göre gövdeye tekrar monte edilmeye çalışılmıştır (Köprülü ve Ünalı, 1983, s. 21). Fakat gerekli uzmanın bulunamayışı sebebiyle çalışma yarım kalmış, onarımı gerçekleştiren kısımlarda da istenen başarı elde edilememiştir. Bu esnada minareye geri dönüşü söz konusu olmayan ciddi zararlar verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca minarenin üst kısmı da tamamlanamamış ve minareye betonarme bir külah yapılarak inşaat bu seviyede bitirilmek zorunda kalmıştır (Köprülü ve Ünalı, 1983, s. 21). Onarım esnasında bazı motifler anlaşılamadığından ve yazılar okunamadığından yerleri de boş olarak bırakılmıştır. Son restorasyon çalışması ise 2008 yılında gerçekleştirilmiştir.

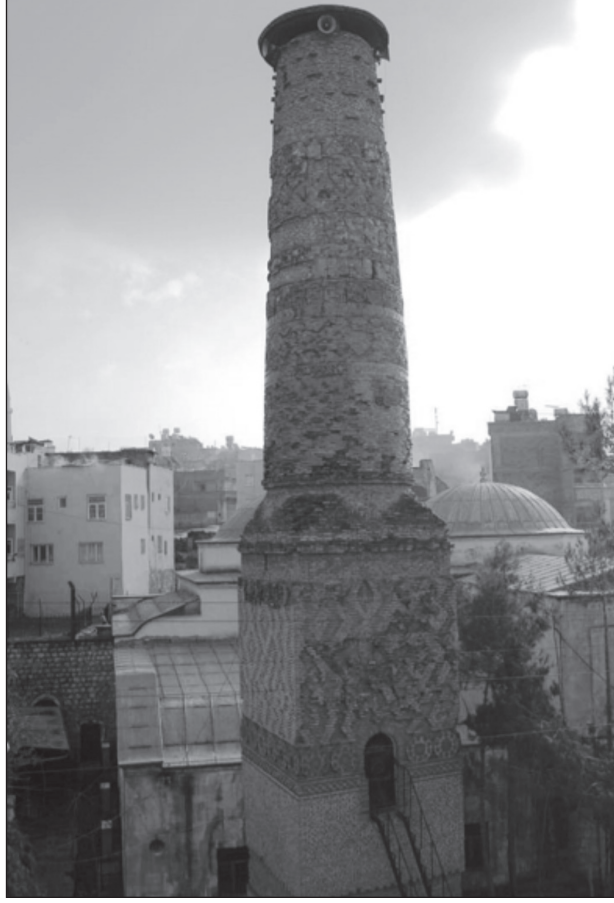
Çizim 1: Siirt Ulu Camii'nin planı (Köprülü ve Ünalı, 1983, s. 27).

Çizim 2: Siirt Ulu Camii'nin minaresinin plan ve kesiti.

B- Siirt Ulu Camii Minaresinin Tanımı ve 2008 Yılı Restorasyonu

Minare caminin kuzeydoğusunda, camiye göre yaklaşık 3 m. uzaklıkta ve çarpık bir konumda yer almaktadır. Kare kaideli, silindirik gövdeli ve tuğladan inşa edilmiş olan minarenin kaide, pabuç ve silindirik gövdesi mevcut iken şerefe, petek ve külah bölümleri son restorasyon öncesinde mevcut değildi (Resim 2-3). 2008 yılında gerçekleşen restorasyon çalışmasında, önceki yıllarda gerçekleştirilen onarım çalışmaları esnasında anlaşılmayan motiflerin şekilleri tespit edilmiş ve şimdiye kadar okunamamış bazı yazılar okunarak eksiklerin doğru şekilde tamamlanması sağlanmış, ayrıca önceki yıllara ait minareye zarar veren onarımların izleri büyük ölçüde ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Resim 2: Siirt Ulu Camii, minarenin onarım öncesindeki durumu.

Minarenin Bölümleri

1. Kaide

Kare planlı kaide 410 x 410 cm. ölçülerindedir. Yüksekliği 1160 cm.dir (Resim 3). Bu ölçüsüyle kaide, minarenin toplam yüksekliğinin 1/3'üne yakın bir yüksekliğe sahiptir. Kaidenin dört cephesi iki ince şeritle üç geniş süsleme kuşağına bölünmüştür.

Resim 3 : Siirt Ulu Camii, onarım öncesinde minarenin kaide kısmı.

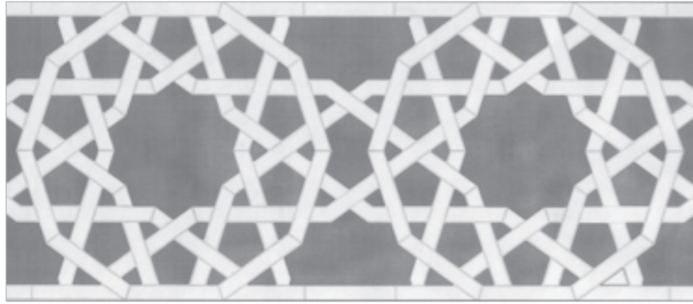
Minare kaidesinin alt kısmı turkuaz renkli sırlı tuğlalarla düzenlenmiş baklava dilimi motifleriyle süslenmiştir (Resim 4). Yatay, dikey ve diyagonal eksenlerde sıralanan baklava dilimi motifleri dokuzar sırlı tuğlayla oluşturulmuştur⁸. Önceki onarımlarda güney cephe orijinal haliyle bırakılmış, diğer cephelerde eksik olan bölümler tamamlanmıştır. Bu kısım alttan ve üstten bir sıra turkuaz renkli sırlı tuğlayla sınırlanmıştır. Bu kısmın üstünde günümüze sağlam olarak ulaşmamış kalın bir şerit yer almaktadır (Resim 4). Yaptığımız çalışmalar sonucu, bu şeritte on kollu yıldızlardan oluşan bir tezyinatın olduğunu tespit etmiş ve son restorasyonda bu kısım buna uygun olarak onarılmıştır

⁸ Prof. Dr. Selçuk Mülayim, minaredeki tuğla tezyinatın tekstil ve tam geometrik olmak üzere iki farklı üslup sergilediğini ifade etmektedir. Siirt Ulu Camii minaresini, Karahanlılardan Büyük Selçuklulara kadar süregelen iki ayrı geometrik tuğla ekolün Anadolu'daki temsilcisi olarak yorumlamaktadır. Ayrıca bu minareyle Musul Ulu Cami minaresi arasında benzerlikler bulunduğundan bahsetmektedir. Bkz. (Mülayim, 1982, ss. 20-21).

(Çizim 3). Bu bölümün üstünde dört şeridin birbirine dolanmasıyla oluşmuş örgü motifli bir bordür yer almaktadır.

Resim 4: Siirt Ulu Camii, minarenin kaide kısmındaki sırsız ve sırlı tuğlalarla meydana getirilmiş baklava motiflerinin onarım öncesindeki durumları.

Çizim 3: Siirt Ulu Camii, minare kaidesindeki on kollü yıldızlardan oluşan tezyinat.

Kaidenin orta bölümü çok fazla tahribata uğramıştır (Resim 5-6), (Çizim 4). Önceki restorasyonlarda güney cephe hariç diğer cepheler onarılmıştır. Yapılan onarımlar sonrasında buradaki tezyinat iyice anlaşılabilir bir hale gelmiştir. Turkuaz renkli kare çiniler öylesine karmaşık yerleştirilmişti ki bu kısımdaki tezyinatı çözmek imkânsız bir hal almıştı (Resim 7). 2008 yılında yapılacak onarım için minarenin proje çalışmalarına başlandığında, bu kısmın tezyinatının çözülüp çözülemeyeceği konusunda tarafımıza danışıldığında, bu konuyla ilgilenmeye karar verdik. Yaptığımız çalışmalar sonucunda, tezyinatı çözmeyi başardık ve çözümlememiz rehber alınarak buradaki tezyinatın onarımı 2008 yılında gerçekleştirildi.

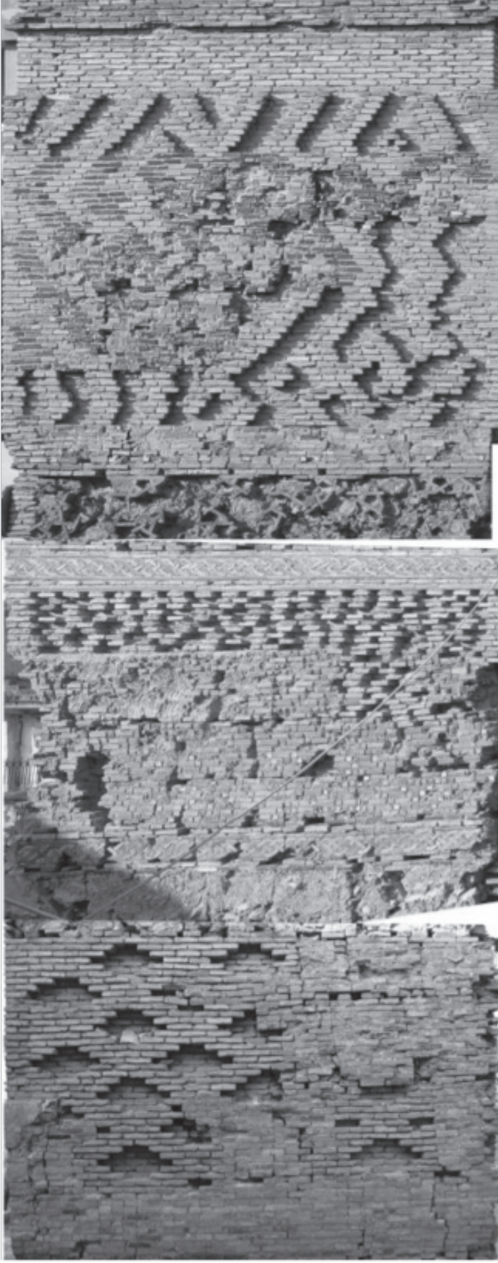
Çözümleme esnasında pano üzerinde önce (Kef) ve (Rı) harflerini net bir şekilde tespit ettik (Resim 8). Bu iki harfin Ebubekir'in son harfleri olup olamayacağından şüphelenerek pano üzerindeki diğer bölümleri de dikkatlice gözden geçirdik. Kaide üzerindeki sırlı tuğlaları photoshop ve autocad programlarını kullanarak yerleştirmeye başladık (Resim 9), (Çizim 5). Sırlı tuğlalı Olcaytu Hüdabende Türbesi'nin kubbesinin dış yüzü, Buhara Namazgah Camii Mihrabı ve Semerkand Bibi Hanım Camii Minaresi ile son olarak Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nin ahşap mihrabı bu konuda bize karşılaştırmalı rehber örnekler oldular (Resim 10-13). Bu örneklerde de benzer makilî-kûfî yazı kompozisyonları, dört halife ve Hz. Muhammed isimleri yer almaktadır. Kaidedeki panonun tamamı üzerinde yine photoshop ve autocad programlarıyla çalışmalar yaparak eksik sırlı tuğlaların yerlerini tespit etmeye çalıştık (Resim 14). Bunun üzerine de panoda geometrik bir tezyinat değil de ma-kılî kûfî bir yazı tezyinatının olduğuna dair şüpheler dikkatimizi çekmeye başladı. Mevcut sırlı tuğlaları takip ettiğimizde, bu bölümde, makilî kûfî yazı olduğunu tespit ettik ve daha sonra sırasıyla Ebubekir, Ömer, Osman, Ali ve Muhammed isimlerinin harflerini bir bütün halinde olmasa da panonun farklı yerlerinde tespit ederek, bunları bütün halinde birleştirmeye başladık. Böylece yazıların sağlanmasını da yapmak imkanını elde ettik. Merkezde yer alan Muhammed yazısı kobalt mavisi olarak düzenlenirken diğer yazılar turkuaz renkte oluşturulmuştu.

Titizlikle izi sürülen mevcut sırlı tuğlalar ile yerleri tespit edilen eksik sırlı tuğlalar bir araya getirildiğinde, panoda diyagonal eksenlerde kesişen eşkenar dörtgenlerden oluşan bir kompozisyonun mevcut olduğu tamamiyle anlaşıldı. Bu eşkenar dörtgenler ma-kılî kûfî yazılardan oluşmaktadır. Dörtgenin alt kenarında “*Ebubekir*” (Çizim 6), sol kenarında “*Ömer*” (Çizim 7; Resim 6), üst kenarında “*Osman*” (Çizim 8) ve sağ kenarında “*Ali*” (Çizim 9) olmak üzere dört halifenin isimleri yer almaktadır. Yazılar turkuaz renkli küçük kare çinilerden oluşurken, bu yazıların ortasında kobalt mavisi renkli küçük kare çinilerden oluşan “*Muhammed*” yazısı yer almaktadır (Çizim 10). Tüm bu yazılar eşkenar dörtgen oluşturacak şekilde istif edilmiş ve düzenlenmiştir. Bir yüzeyde bir adet tam, altı adet yarım eşkenar dörtgen yer almaktadır (Çizim 10), (Resim 15-16).

Bu kısım da alttaki gibi dört şeritli, örgü motifli bir bordürle üstten sınırlandırılmıştır. Bu bordürün üstünde ongen madalyonlardan meydana gelen başka bir bezeme kuşağı yer almaktadır. Her cephede böylece altı adet ongen madalyon bulunmaktadır. Madalyonların içleri ince tuğla şeritlerle düzenlenmiş on kollu yıldızlarla işlenmiş, boş alanlar üçgen ve beşgen formlu, turkuaz renkli çinilerle doldurulmuştur. Yıldızın göbeğindeki on kollu yıldız da yine turkuaz renklidir (Resim 3, 15).

Alttaki iki kısma nazaran daha geniş olan en üstteki kısımda, turkuaz renkli sırlı tuğlalarla dört kollu çarkıfelek motifleri işlenmiştir. Bu dört kollu çarkıfelekler yine turkuaz renkli sırlı tuğlalarla işlenmiş baklava dilimi şeklindeki rozetlerin etrafında istiflenmiş olup, aralarında kalan sırsız tuğlalardan da gamalı haç diye de tabir edilen dört kollu çarkıfelekler oluşmuştur (Çizim 11), (Resim 3, 15).

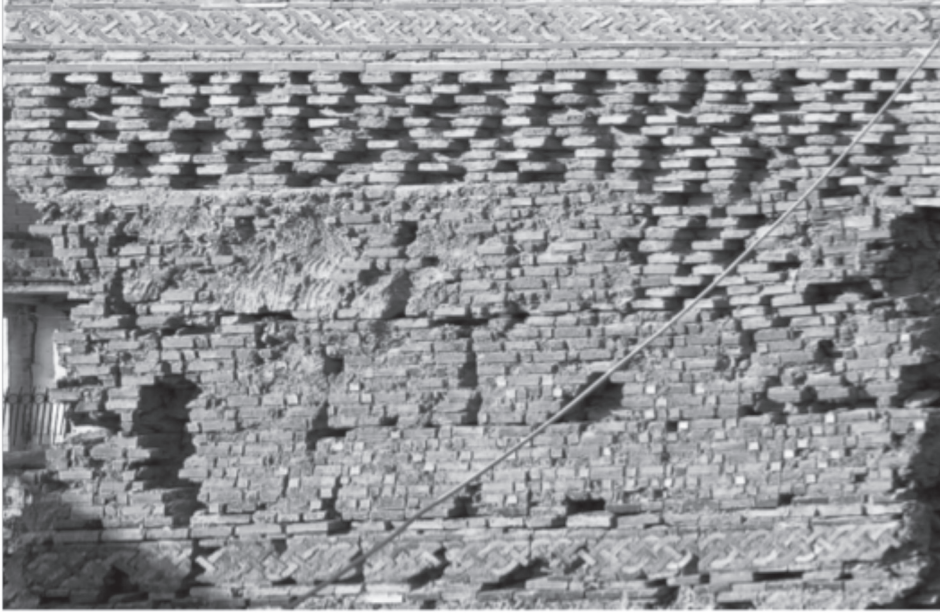
Bu kısmın da üstünde ongen madalyonlardan meydana gelen bir başka kuşağın olduğunu tespit ettik. Son onarımda bu kısımda buna uygun şekilde yapılmıştır.

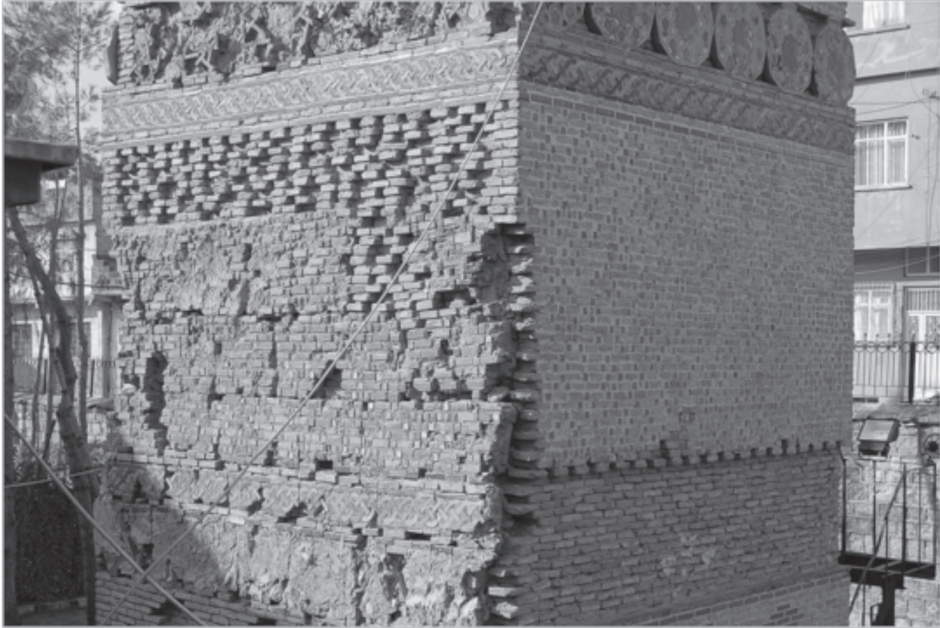
Resim 5: Siirt Ulu Camii, minare kaidesinin orta bölümündeki tezyinat

Çizim 4: Siirt Ulu Camii, minare kaidesinin orta bölümündeki tezyinatın restorasyon öncesinde mevcut durumunun çizimi

Resim 6: Siirt Ulu Camii, minare kaidesinin orta bölümündeki tezyinattan detay

Resim 7: Siirt Ulu Camii, minare kaidesindeki yazı kompozisyonunun restorasyon öncesi durumu.

Resim 8: Kaidenin yüzeyi üzerinde “Kef” ve “Rı” harfleri.

Resim 9: Kaidenin yüzeyi üzerindeki sırlı tuğlaların photoshop ve autocad programlarıyla üzerinden gidilmiş hali.

Çizim 5: Kaidenin yüzeyi üzerindeki sırlı tuğlaların photoshop ve autocad programları kullanılarak çözümlenme aşamasında tespit edilen Ebubekir, Ömer, Muhammed yazıları.

Resim 10: Olcaytu Hüdayende Türbesi'nin Kubbesi (Cezar, 1977, s. 176)

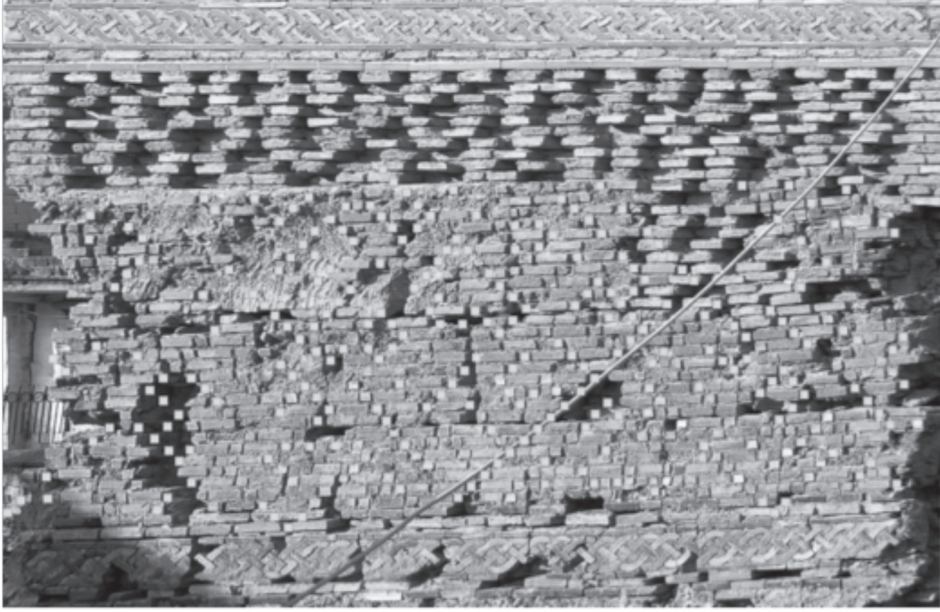
Resim 11: Buhara Namazgah Camii Mihrabı (Cezar, 1977, s. 152)

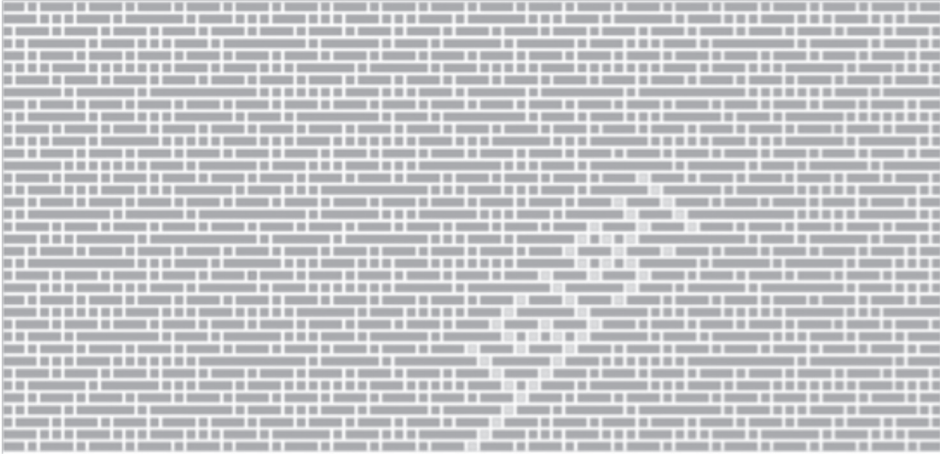
Resim 12: Semerkand Bibi Hanım Camii Minaresi (Cezar, 1977, s. 452)

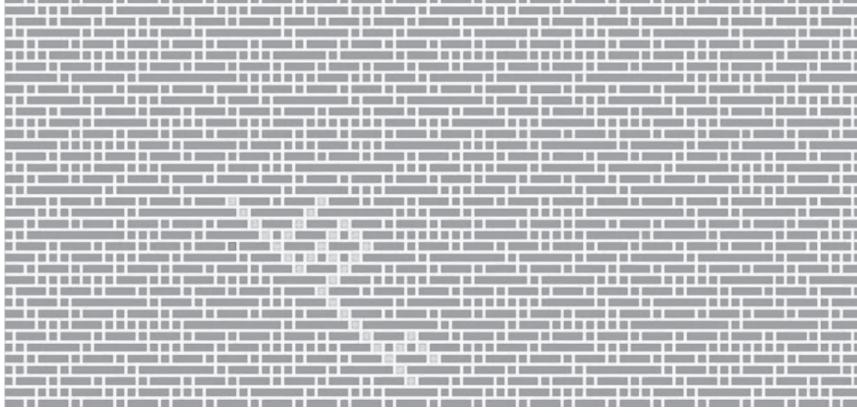
Resim 13: Beyşehir Eşrefoğlu Camii minberinden detay

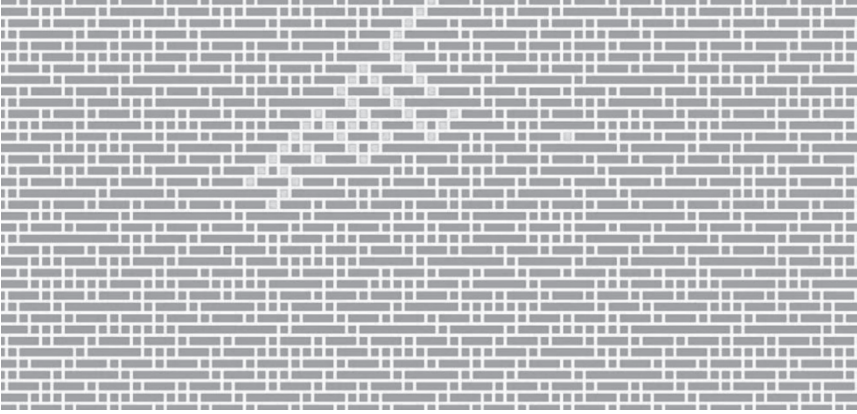
Resim 14: Siirt Ulu Camii minare kaidesindeki panonun tamamı üzerinde photoshop ve autocad programlarıyla çalışmalar yaparak eksik sırlı tuğlaların yerlerinin tespiti

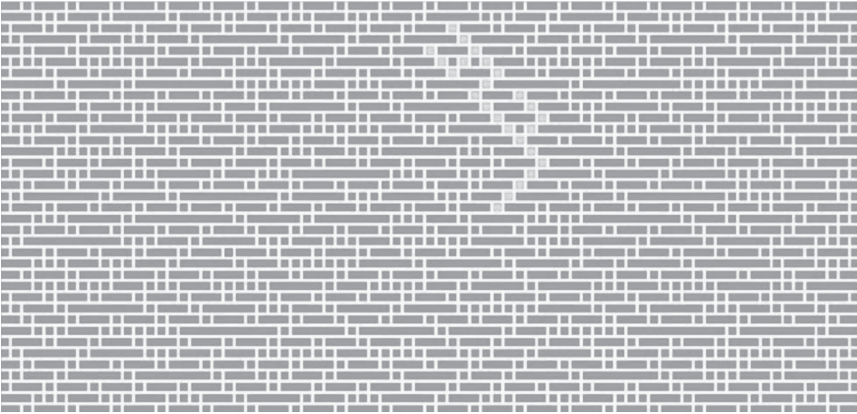
Çizim 6: Siirt Ulu Camii minare kaidesindeki “Ebubekir” yazısı

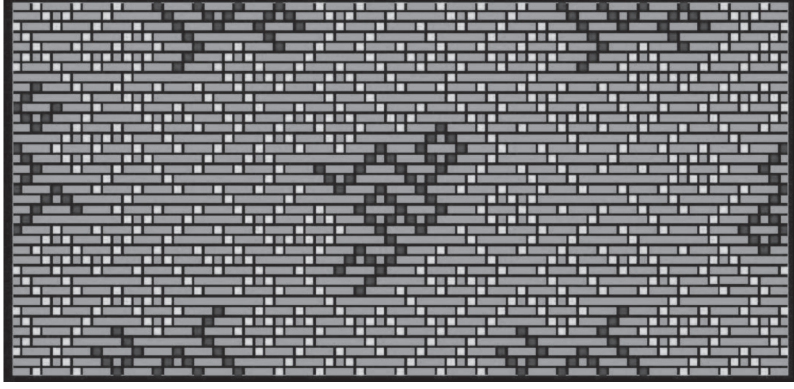
Çizim 7: Siirt Ulu Camii minare kaidesindeki “*Ömer*” yazısı

Çizim 8: Siirt Ulu Camii minare kaidesindeki “*Osman*” yazısı

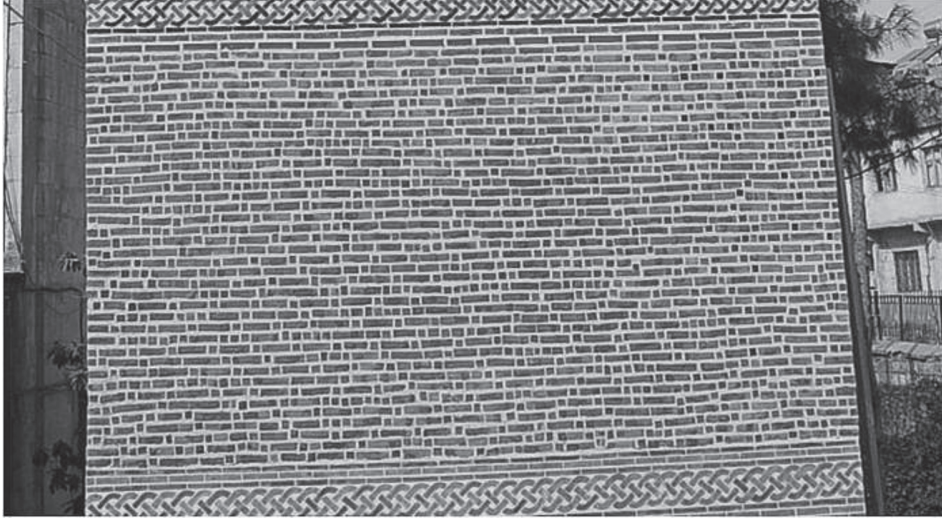
Çizim 9: Siirt Ulu Camii minare kaidesindeki “*Ali*” yazısı

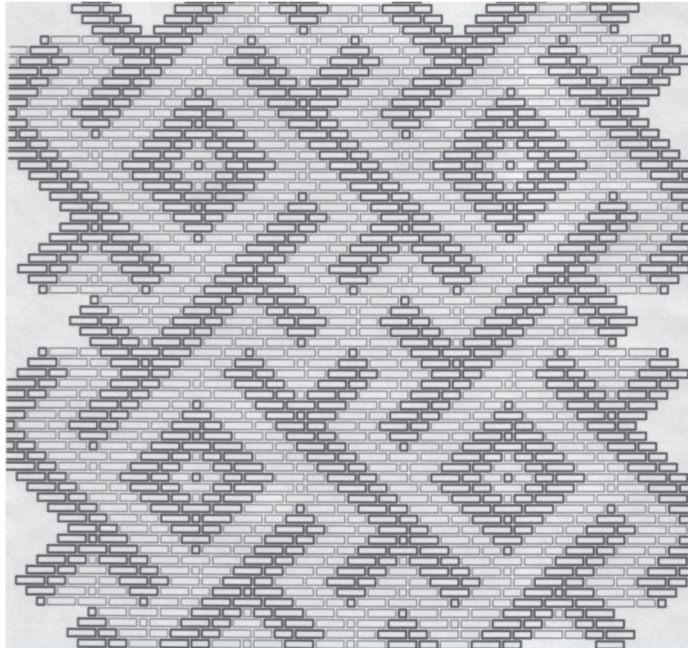
Çizim 10: Siirt Ulu Camii, minare kaidesindeki ma-kilfi kûfi yazı kompozisyonunun çözümlenmiş hali

Resim 15: Siirt Ulu Camii, minarenin kaide kısmındaki on kollu yıldızlardan oluşan tezyinatın restorasyon sonrasındaki genel görünümü

Resim 16: Siirt Ulu Camii, minarenin kaide kısmındaki ma-kilf kûfi yazı kompozisyonunun onarım sonrası durumu.

Çizim 11: Siirt Ulu Camii, minare kaidesindeki tezyinat.

2. Pabuç

Eski fotoğraflardan kaidenin üst köşelerinin yıkık olmasından dolayı pabucun olup olmadığı anlaşılamamış, daha önceki onarımlarda minareye pabuç yapılmıştır. Son restorasyonda da mevcuda uyularak bu pabuç onarılmıştır. Minarenin pabuç bölümü üçgen pahlarla pahlanarak, minarenin kaidesinden gövdeye geçiş sağlanmıştır.

3. Gövde

Gövde silindirik formudur ve aşağıdan yukarıya doğru daralmaktadır. Gövdenin en alt kısmındaki çapı yaklaşık 4 m.dir ve çapı üstte 2.70 m.ye kadar düşmektedir (Resim 18). Gövdenin en alt kısmındaki geniş kuşak, ortada iki, altta ve üstte birer turkuaz renkli sırlı tuğlalarla oluşturulmuş, diyagonal eksenlerde uzanan baklava dilimi sıralarıyla tezyin edilmiştir. Bu kuşağın üstündeki birer sıra sırlı tuğlalardan oluşan iki ince şerit alttaki geniş kuşağı üstten sınırlandırmaktadır. İki ince şeridin içinde dörder baklava dilimi biçimli, turkuaz renkli çini ile düzenlenmiş sekizgenlerden oluşan geometrik bir bordür gövdeyi dolanmaktadır. Baklava dilimlerinin uçlardan birleşmesiyle sekizgenlerin içinde dört kollu yıldızlar meydana gelmektedir. Yıldızların ortasında da ayrıca küçük birer kare çini yer almaktadır.

Gövdedeki ikinci kuşak, diyagonal eksenlerde sıralanmış turkuaz renkli sırlı tuğlalarla düzenlenmiş, ortaları sırsız tuğlalarla doldurulmuş baklava dilimleriyle tezyin edilmiştir. Bu kuşağın üzerinde iki baklava dilimli, turkuaz renkli çinilerle oluşturulmuş balık sırtı motifli bir bordür dolanmaktadır. Alttaki iki kuşağa nazaran biraz daha dar olan üçüncü kuşak, yatay ve dikey olarak yerleştirilen sırlı ve sırsız tuğlalarla düzenlenmiş gamalı haç olarak tabir edilen dört kollu çarkıfelekle tezyin edilmiştir (Resim 17). Oldukça dökük bir durumda olan bir üst kuşak son restorasyonda tamamlanmış olup, burada ince sırsız tuğla şeritlerle meydana getirilmiş altı kollu yıldız sırasıyla düzenleme yapılmıştır. Yıldızın kollarındaki altıgenler ve göbeğindeki altı köşeli yıldız formları turkuaz renkli çinilidir. Üstündeki ince kuşak, diyagonal yerleştirilmiş sırsız tuğlalarla düzenlenmiş baklava dilimi sırasıyla bezelidir. Baklava dilimlerinin içleri ve aralarındaki üçgen boşluklar turkuaz renkli çinilerle doldurulmuştur. Bunun üzerindeki kuşak on iki kollu yıldız sırasından oluşmaktadır. Yıldızın göbeği ve kollarını yine turkuaz renkli çiniler dolgulamaktadır. Kuşağı üstten sınırlayan ince şerit, ortada yatay, uçlarda dikey sırlı tuğlalarla düzenlenmiş yatık "S" harfini anımsatan bir dekorasyonla tezyin edilmiştir.

Gövdenin en üst kısmında yer alan kuşak oldukça büyüktür. Günümüze oldukça harap bir vaziyette ulaşmıştır. Bu kuşak da diyagonal eksenlerde sıralanmış turkuaz renkli sırlı tuğlalarla düzenlenmiş, ortaları sırsız tuğlalarla doldurulmuş baklava dilimleriyle tezyin edilmiştir. Baklava dilimlerinin ortalarında yine turkuaz renkli birer kare çini yer almaktadır. Kuşaklara ayrılmış minarenin gövdesi bu son geniş kuşakla birlikte şerefe kısmına ulaşmaktadır.

Resim 17: Siirt Ulu Camii, minare gövdesinin restorasyon sonrasındaki görünümü.

4. Şerefe

Eski fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı dönemindeki onarımlar sırasında yapılan şerefe, üç kademeli kaval silme sıralı şerefe altlığına sahiptir. 2008 yılında yapılan onarımda, bu sistem tamamen değiştirilmiş, kesme taştan ve iki silme sıralı olarak tanzim edilmiş, şerefeye stilize mukarnaslar işlenmiştir (Resim 17). Bu bölümde 284 adet beyaz renkli blok taş kullanılmış ve restorasyon olduğu anlaşılınca derken minarenin zarafetiyle ve dönemiyle uyum sergilemeyen bir görüntünün ortaya çıkmasına sebep olunmuştur. Bizce minarenin restorasyonunda, Büyük Selçuklu'nun Anadolu'ya aktarmış olduğu birikimin nadir temsilcilerinden olan bu minarenin Orta Asya ve İran bağlantılarını koruyan bir restorasyon prensibi ana fikir olarak merkeze alınmalı ve bu ilişkiye daha uygun bir malzeme olan tuğla malzeme şerefe kısmında tercih edilerek, yalın bir tarzda inşa edilmeliydi. Ya da en azından Osmanlı dönemindeki görünümü de minarede korunmak üzere tuğla ile daha homojen bir görünüm ortaya koyabilecek bir renge sahip taş malzeme şerefe örgüsünde kullanılmalıydı. Bu görünümüyle minarenin genelinde Ortaçağ özelinde ise Büyük Selçuklu kimliğinin yansıtacağı etki ne yazık ki zayıflatılmıştır.

5. Petek

Şerefe gibi petek kısmı da son onarımda minareye eklenmiştir. 1957 yılı onarımı öncesinde, yukarıya doğru çapı daralarak yükselen bir peteğin varlığı fotoğraflardan tespit edilmektedir (Köprülü ve Ünalı, 1983, s. 22, Resim1). Yapılan son onarımda da bu bölüm sırsız tuğla ile yukarıya doğru daralacak biçimde yeniden inşa edilmiştir (Resim 18).

6. Külâh ve Alem

Eski fotoğraflardan külâhının ve aleminin nasıl olduğunu tespit etmek mümkün olamamıştır. Son restorasyonda çok sivri olmayan kurşun kaplamalı bir külâh yapılmış, üzerine de Osmanlı tarzı pirinçten bir alem yerleştirilmiş ve yıldırım tehlikesine karşı da bir paratoner ilave edilmiştir.

Resim 18: Siirt Ulu Camii minaresinin şerefe, petek ve külâh bölümleri.

7. İç Düzen

Minareye kaidenin batı cephesinde, avlu zemininden 5.65 m. yükseklikte yer alan sivri kemerli bir kapıyla girilir. Minarenin basamakları girişin sağından başlamaktadır. Minare dışarıda olduğu gibi içeride de yukarı doğru daralmaktadır. Merkezde, silindirik çekirdeğin etrafında yükselen dönel merdiven, şerefeye kadar tuğlalarla örtülmüştür ve merdiven basamakları ortalama 26 cm. yüksekliğe sahiptir.

III. Değerlendirme ve Sonuç

İslâm mimarisinin önemli elemanlarından olan ve namaza çağrı yapan ezanın okunduğu minare, Emeviler döneminde ortaya çıkmış, daha sonra değişik kültür çevrelerinde farklı formlar kazanarak gelişmiştir.

Minareler coğrafyalara göre form, malzeme ve bezeme açısından farklı bir gelişim çizgisi ortaya koymaktadırlar. Kuzey Afrika ve İspanya'dan Suriye'ye kadar olan geniş coğrafyada kare bir plan sergilerler. İran, Orta Asya ve Hindistan'daki minareler, Mezopotamya'daki ilk Abbasi camileriyle birlikte zigguratların benzeri silindirik kulelerle donatılmışlardır. Mısır'a hakim Tolunoğulları, 9. yüzyılda, Suriye ve Mezopotamya minarelerinin birleşiminden oluşan yeni bir tipi, alt kısmı kare planlı üstü silindirik gövdeli minare tipini ortaya koymuş ve geliştirmişlerdir. Büyük Selçukluların İran'da inşa ettikleri minareler de ise malzeme olarak tuğlanın tercih edildiği, nadiren çokgen bir kaideye sahip, çoğunlukla yukarıya doğru hafifçe daralarak yükselen silindirik gövdeli inc eve uzun minare tasarımının etkin olduğu söylenebilir. (Ülgen, 1995, ss. 496-497).

Siirt Ulu Camii'nin minaresi, Diyarbakır Ulu Camii (1091-) ve Bitlis Ulu Camii'yle (1150) birlikte Anadolu'daki Büyük Selçuklu mimarisinin üç önemli temsilcisinden birisidir (Altun, 1988, s. 26). Büyük Selçuklulara bağlanan bu camilerin minarelerinin tasarım anlayışı ve malzeme tercihi birbirinden farklıdır. Diyarbakır Ulu Camii'yle Bitlis Ulu Camii'ne ait minarelerde Büyük Selçukluların İran'daki minarelerinden farklı olarak Anadolu'ya özgü yerel bir malzeme olan kesme taşın tercih edilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca bu iki minarenin formlarına bakıldığında Diyarbakır Ulu Camii'nin minaresinde, daha çok bölgesel yakınlıktan kaynaklanan Suriye tipi (veya Arap tipi) olarak ifade edebileceğimiz kare form gözlenir. Bitlis Ulu Camii'nin minaresinde ise kare formdan gövdede silindirik forma geçilerek, Anadolu'daki erken Ortaçağ Türk mimarisinde sıkça gözlenen minare formu ortaya konulmuştur. Siirt Ulu Camii'nin minaresi ise hem malzeme hem de form olarak daha farklı ve özel bir örnektir. Özellikle Anadolu dışındaki yakın coğrafyalara göz atıldığında benzer özelliklere sahip minareler tespit edilebilmektedir. Irak'taki Selçuklu ve Atabekler dönemine ait tüm minarelerin tuğladan inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Minarelerin gövdeleri Siirt Ulu Camii'nin minaresinde olduğu gibi değişik süsleme kuşaklarıyla bezenmiştir. Yalnız, süs kuşakları Bağdat'taki örneklerde bir özellik olarak karşımıza çıkmamaktadır (Uluçam, 1989, s. 252) Siirt Ulu Camii'nin minaresinin gövdesinde, mozaik çini ve sırlı tuğlayla oluşturulmuş dekoratif kuşaklar şeklinde bir bezeme anlayışı hakimdir. Nureddin Zengi tarafından yaptırılmış olan Musul Ulu Camii'nin (1170-1172) minaresinde de sıra altında kalmış çini süslemeler bulunmaktadır. Benzer süsleme teknikleri, Erbil ve Dakuk Ulu Cami'lerinin minarelerinde de uygulanmıştır (Uluçam, 1989, ss. 122, 252). Malzeme ve bezeme özellikleri sebebiyle Atabekler dönemiyle ilişkili olduğu düşünülen Musul'daki Şeyh Hizam Camii'ne ait minare, kare bir kaide üzerinde tuğladan silindirik bir gövde olarak yükselmektedir (Uluçam, 1989, s. 91). Irak Selçuklularına ait Bağdat'taki Kumrulu Mescid'in (Mescid-i Kumriyye) 1128 (H. 626) tarihli minaresinde kare bir kaideyle sırlı tuğla ve çini kompozisyonlarına sahip dekoratif silindirik bir gövde karşımıza çıkmaktadır. Kare kaideden silindirik gövdeye prizmatik bir pabuçla geçilmiştir (Uluçam, 1989, s. 59, Resim s. 344). 1156 (H. 555) yılında Zengi Atabeyi Ebu'l-Kasım Mahmud Sencer Şah tarafından inşa ettirildiği düşünülen Cizre Ulu Camii'nin minaresi kare bir kaide üzerinde silindirik gövdeli tuğla bir minaredir (Resim 19). Dört yüzünde pano halinde süslemeler bulunan kaide yerden 6.40 cm. ye kadar yükselmektedir. Gerek kaidede gerekse silindirik gövd-

ede sırlı tuğla kullanılmıştır (Ertekin, 2011, ss. 82, 85; Tunçer, 1981, ss. 97–98). Siirt Ulu Camii'yle en yakın benzerliklere sahip minareler arasında, 1170–1172 tarihleri arasında Nureddin Zengi tarafından yaptırılmış olan Musul Ulu Camii'nin minaresi gelmektedir (Resim 20). Bu minare, baklava motiflerinden oluşan geometrik desenlerle bezenmiş kare planlı yüksek kaidesi ve tuğladan silindirik gövdesiyle tasarım anlayışı bakımından Siirt Ulu Camii minaresine oldukça yakın bir örnektir. (Uluçam, 1989, s. 122). Horasan'ın Sabzevar şehrinin hemen dışındaki, Selçuklulara ait olduğu kabul edilen Hüsrevgird Minaresi de kare bir kaide üzerinde silindirik gövdeli bir forma sahiptir (Resim 21). Minare gösterişli bir tuğla tezyinat sergilemektedir. (Diyarbakirli, 1987, c. I, s. 205; c. III, taf. 28, res. 13a-13d). Büyük Selçukluların Halep Atabeyi Nureddin tarafından 1168-69 (H. 564) tarihlerinde Suriye'deki Caber Kalesi'nde inşa ettirilmiş olan minare 5 m. yüksekliğinde kare planlı bir kaideye sahiptir. Minarenin üstüye silindirik olarak devam etmektedir. Ayrıca minareye girişi sağlayan kapı da yüksekte kalmaktadır (Bloom, 1989, s. 168 fig. 111, s. 169). Karahanlı döneminden 12. yüzyıla ait Burana Minaresi'nde, minare kapısının yerden 3.5 m. yüksekte tasarlanmış olması, benzer uygulamanın Bağdat'ta Halife, Sincar, Erbil ve Dakuk minarelerinde de karşımıza çıkması Siirt Ulu Camii minaresi ile ortak bir uygulamadır (Uluçam, 1989, s. 252). Siirt Ulu Camii minaresinin petek bölümü, formu itibarıyla farklı bir örnektir. Bağdat'taki Selçuklu dönemi minarelerinde kalın kaide ve gövdeye karşılık, Siirt Ulu Camii'nin minaresinde olduğu gibi petek kısmı daha ince inşa edilmiştir (Uluçam, 1989, s. 252). Büyük Selçuklulara ait minarelerden Damgan'daki camiye ait silindirik minare, Sengbest'teki Arslan Cazip Külliyesi'ner ait minare, 1111 (H. 505) tarihli Sabzevar'daki Hüsrevgird Minaresi ve Musul Ulu Camii'nin minaresi, silindirik gövdeli Siirt Ulu Camii'nin minaresinde olduğu gibi petek kısmı minare gövdesine göre incelenerek devam eden önemli örneklerdir (Bloom, 1989, s. 161, fig. 102–104, s. 168, fig. 112).

Siirt Ulu Camii'nin minaresi çeşitli dönemlerde geçirdiği onarımlarla zaman zaman büyük zararlar görmüş ve yine de bu sayede ayakta kalabilmeyi başarmıştır. Son olarak 2008 yılında yapılan onarım esnasında minaredeki eksik sırlı tuğla ve çinilere ait boşlukları onarmak için su bazlı asit içermeyen boyalar kullanılarak dolgu malzemelerinin üzeri boyanmış, böylece sırlı tuğla görünümü elde edilmeye çalışılmış ve ayrıca onarım için 2200 adet yeni çini üretilerek orijinal görünümüne yaklaşması için uğraşmıştır. Minarenin tüm tuğla tezyinatı geometrik süslemeler üzerine kurulmuşken kaidenin ikinci panosundaki tezyinatın “ma-kılî kûff” yazı olması ilginçtir. Bu panoda ilk dört halifenin isimleriyle Hz. Muhammed'in ismi yazılıdır. Bu çalışmamızla kaide kısmının ikinci panosunun yıllardır çözümlenemeyen tuğla tezyinatı tarafımızdan çözümlenmiş, çalışma Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulunca onaylanılarak minare 2008 yılında restore edilmiş ve böylece Siirt Ulu Camii'nin minaresi orijinal görüntüsüne mümkün olduğunca kavuşturulmaya çalışılmıştır (Resim 1). Fakat uygulamanın çok başarılı olduğunu söylemek ne yazık ki pek mümkün gözükmemektedir. Minarenin geçirmiş olduğu bu son restorasyona yönelik olarak tek önerimiz çözümlenemeyen “ma-kılî kûff” yazıyla sınırlı olmuştur. Buna karşılık minarenin petek kısmının yeniden inşası ve şerefeye stilize mukarnasların eklenmesi v.s. gibi düzenlemelerle ilgili öneriler şahsımıza ait değildir.

Sonuç olarak, Siirt Ulu Camii minaresi Büyük Selçuklu minareleri gibi tamamen tuğladan inşa edilmiştir. İran'daki Büyük Selçuklu minareleri form olarak aşağıdan yukarıya doğru daralan bir form sergilemektedir. Form olarak farklı da olsa Siirt Ulu Camii'yle birlikte bu geleneğin Anadolu'ya aktarıldığı gözlenmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde Türk minare geleneğine kaide ile gövde arasındaki bağlantıyı sağlayan ve pabuç adı verilen yeni bir mimari elamanın dahil olduğunu, Siirt Ulu Camii minaresinin de bu geleneği bünyesine dahil ederek yeni bir yorum ortaya koyduğu gözlenir. Irak'taki Selçuklu ve Atabekler dönemine ait tüm minarelerin tuğladan inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu minare özellikle de makılı-kûfî hatlı yazı kompozisyonları ve sırlı tuğla-çini dekorasyonu ile Büyük Selçukluların bu topraklara aktardığı uygulamaların güzel bir örneğidir. Siirt Ulu Camii minaresinin Karahanlılar, Atabekler, Zengiler ve Irak Selçuklularına ait İran, Irak, Orta Asya ve Suriye bölgesindeki bazı minarelerle form, malzeme veya bezeme açısından da ortak kimi özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, karşılaştırmalı olarak ele alınan Siirt Ulu Camii minaresini Orta Asya'daki gözetleme kulelerinden başlayarak minare formunun şekillendiği Karahanlı dönemi minarelerinden İran ve Irak'ta gelişim süreçlerini devam ettirerek Anadolu'ya aktarılmış bir birikimin temsilcisi ve bu topraklardaki nadir uygulamaların istisnai bir örneği olarak düşünmek ve değerlendirmek yerinde olacaktır.

Resim 19: Cizre Ulu Camii'nin minaresi (<http://www.cizreim.net>).

Resim 20: Musul Ulu Camii'nin minaresi
(http://photo.net/photodb/photo?photo_id=15127935&size=lg).

Resim 21: Sabzevar Minaresi
(<http://www.geolocation.ws/v/W/File:Khosrogerd%20Minaret%2001.JPG/-/en>).

Kaynakça

- Altun, A. (1971). Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler üzerine birkaç not. *Vakıflar Dergisi*, IX, 191-201.
- Altun, A. (1988). *Ortaçağ Türk mimarisinin anahatları için bir özet*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Anonim (1967). *Siirt İl Yıllığı*. Ankara.
- Asfour, A. (1997). *Emevi devrinden Osmanlılara kadar Suriye minareleri*. Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk-İslam Sanatları Bilim Dalı, Tez Dan. Prof. Dr. Ali. Osman Uysal, Ankara.
- Aslanapa, O. (1991). *Anadolu'da ilk Türk mimarisi: Başlangıcı ve gelişmesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Atalay, Ö. (1946). *Siirt Tarihi*. İstanbul.
- Bakırer, Ö. (1969). Anadolu'da 12. ve 13. yy. tuğla minarelerin konum, şekil, malzeme ve tezyinat özellikleri. *Vakıflar Dergisi*, IX, 340-355.
- Bakırer, Ö. (1981). *Selçuklu öncesi ve Selçuklu dönemi Anadolu Türk mimarisinde tuğla kullanımı*. Ankara.
- Başar, M.E. (2006). Sivas'daki Selçuklu Minareleri. *Selçuklular Döneminde Sivas (29 Eylül-01 Ekim 2005)*, Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 427-445.
- Bloom, J. M. (1989). *Minaret: symbol of Islam*. Oxford.
- Bloom, J. M. (1991). Creswell and the origins of the minaret. *Muqarnas*, VIII, Leiden, 55-58.
- Bloom, J. M. (1994). The Minaret before the Saljuqs. *The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia (Proceedings of a Symposium held in Edinburgh in 1982)*, Ed. R. Hillenbrand, California, 12-17.
- Boran, A., Tüfekçioğlu, A. ve Erdal, Z. (2001). Siirt ili ve ilçelerindeki 2000 yılı yüzey araştırması. *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, 17-33.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu öncesi Türklerde şehir ve mimarlık*. İstanbul.
- Develioğlu, F. (2007). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (24. bs). Ankara.
- Diez, E. (1979). Minare. *İslam Ansiklopedisi* içinde (c. VIII, ss. 323-329). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Diyarbakırlı, N. (1987). Türk Askeri Mimarisinde Gözetleme Kuleleri. *Ars Turcica (Akten des VI. Internationalen kongresses für Türkische kunst München vom 3. bis 7. September 1979)*, C. I: Text, München, s. 201-210.
- Diyarbakırlı, N. (1987). Türk Askeri Mimarisinde Gözetleme Kuleleri. *Ars Turcica (Akten des VI. Internationalen kongresses für Türkische kunst München vom 3. bis 7. September 1979)*, C.III: Tafeln, München, taf. 25-28.

- Ertekin, M. Z. (2011). Cizre Ulu Camii. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 27, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları: Erzurum, s. 71-91.
- Esin, E. (1976). Minâre. *Türk Ansiklopedisi* içinde, (c. XXIV, ss. 205-215), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Esin, E. (1978). Türk minaresinin Orta Asya'daki öncüleri hakkında. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi-Albert Louis Gabriel Özel Sayısı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayını, 104-147.
- Esin, E. (1993). Mıyanlık Uygur buyan yapısından (Vihara) hakanlı mıyanlığına (ribat) ve Selçuklu han ile medresesine gelişme. *Malazgirt Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 75-103.
- Grabar, O. (1988). *İslâm sanatının oluşumu*. İstanbul.
- Hasol, D. (1979). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü*. İstanbul: YEM. Yayınları.
- Hillenbrand, R. (1994). *Islamic architecture (form, function and meaning)*. Edinburgh.
- Köprülü, İ. ve Ünalı, U. (1983). Siirt Ulu Camii ve minaresi. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 5, 18-22.
- Küçük, C. (2010). Siirt Ulu Cami minaresi restorasyonu. *Kargir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri II (16-17 Aralık 2010) Seminer Bildiri Kitabı*, Ed. İrem Narde-reli, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı Koruma Uygulama Denetim Müdürlüğü Yay., 216-230.
- Moline, J. (1994). Saljūq minarets in Iran: developments in the decorative scheme. *The Art of the Saljūqs in Iran and Anatolia (Proceedings of a Symposium held in Edinburgh in 1982)*, Ed. R. Hillenbrand, California, 38-46.
- Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk mimarisinde geometrik süslemeler-Selçuklu Çağı*. Ankara.
- Nefes, E. (1996). *Minarenin cami mimarisine katlımı ve ilk minare örnekleri*. Yüksek lisans tezi, 19 Mayıs Üni. Sosyal Bilimler Enst. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Dan. Yrd. Doç. Dr. Yılmaz Can, Samsun.
- Oral, M. Z. (1962). Anadolu'da sanat değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçele-ri. *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 23-79.
- Ödekan, A. (2000). Minare. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* içinde, (c. II, s. 1259) İstanbul: Yem Yayınları.
- Öney, G. (1976) Büyük Selçuklu Devri Minarelerinde Süsleme. *Kültür ve Sanat*, Y. 2, S. 4, 6-11.
- Önge, Y. (1969). Çift Şerefeli Selçuklu Minareleri. *Önasya*, C. 5, S. 50, 8-9, 20.
- Öztürk, Ş., Kılavuz, B. N. ve Karakuş, Ü. C. (2007). Siirt Ulu Cami Minaresi. *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 385-405.
- Söylemezoğlu, H. K. (1958). *İslam mimarisinde ilk camiler ve Osmanlı mimarisinde İslam mabedi*. İstanbul.

- Tunçer, O.C. (1981). Cizre Ulu Camii ve Medresesi. *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü: Ankara.
- Türk Dil Kurumu. (1972). *Divanu lûgat-it-Türk dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Uluçam, A. (1989). *Irak'taki Türk mimari eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Uluçam, A. (1990). Irak Selçukluları ve Atabekler döneminden kalan tuğla minareler. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, C.1, Van, 17-44.
- Uysal, A. O. (1990). Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı dönemine minare biçimindeki gelişmeler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi*, 33, 1-2, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 505-533.
- Ülgen, A. S. (1962). Siirt Ulu Camii. *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 153-156.
- Ülgen, Aygün, (1995). Türk mimarisinde minarenin gelişimi. *Prof.Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara: T.T.K. Yayınları.
- Yetkin, S. K. (1952). Çifte Minare. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II-III, İstanbul: Milli Eğitim Müdürlüğü, 46-57.